

imkoniyatlarini oshirish har ikki tarafning diqqat markazidagi asosiy masala bo‘lib kelmoqda. Shuningdek, O‘zbekiston va xorijiy davlatlar o‘rtasida tajriba, malaka almashinishi hamda yanada rivojlantirishi borasida samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Huquqiy-me’yoriy hujjatlar qabul qilinib, asosiy konsepsiylar belgilab olindi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. <https://uzbekistan.un.org/uz/sdgs>
2. Egamberdiyeva T, Salmonov A, Siddiqov I. BMT va mustaqil O‘zbekiston: hamkorlik asoslari, yo’nalishlari va istiqbollari (o‘quv uslubiy qo‘llanma) – Farg‘ona, 2014.
3. <https://lex.uz/docs/-3422069>
4. <https://xs.uz/uz/post>
5. stat.uz
6. <https://www.unicef.org/uzbekistan>
7. <https://dunyo.info/uz/site>
8. <https://lex.uz/docs/-4646908>
9. <https://www.intellinews.com>

ЎЗБЕКИСТОНДА ИСЛОМ ДИНИ ТАШКИЛОТЛАРИ ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН

Жаҳонгиров Ю.С.

*АДУ, Ўзбекистон тарихи кафедраси
таянч докторанти*

Аннотация: Мақолада Ўзбекистон Республикаси мустақиллик йилларида юртимиздаги исломий диний ташкилотларнинг аҳволи, Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфидаги диний ташкилотлар масжид ва мадрасалар фаолияти умий контексда таҳлил этилган. Республикада мусулмон ташкилотларининг ҳуқуқий базасининг яратилиши, мавжуд исломий таълим муассасалари фаолиятига доир маълумотлар умумлаштирилган.

Калим сўз ва иборалар: масжид, мадраса, Исломий таълим муассасалари, мударрис, талаба, “Виждан эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонун, Ўзбекистон Мусулмонлари Идораси

Аннотация: В статье анализируется положение исламских религиозных организаций в нашей стране за годы независимости Республики Узбекистан, деятельность религиозных организаций, мечетей и медресе, находящихся в ведении Управления мусульман Узбекистана. Обобщена информация о создании правовой базы

мусульманских организаций в республике, деятельности действующих исламских учебных заведений.

Ключевые слова и фразы: мечеть, медресе, исламские учебные заведения, учителя, студенты, Закон «О свободе совести и религиозных организациях», Управление мусульман Узбекистана

Annotation: The article analyzes the situation of Islamic religious organizations in our country during the years of independence of the Republic of Uzbekistan, the activities of religious organizations, mosques and madrasas, which are under the jurisdiction of the Muslim Board of Uzbekistan. The information about the creation of the legal base of Muslim organizations in the republic, the activities of existing Islamic educational institutions is summarized.

Key words and phrases mosque: madrasa, Islamic educational institutions, teachers, students, Law "On Freedom of Conscience and Religious Organizations", Office of Muslims of Uzbekistan

Истиқлолнинг дастлабки йилларида мустақил тараққиёт йўлига қадам кўйган республика хукумати олдида ҳал этилиши лозим бўлган кўпгина долзарб ижтимоий-сиёсий масалалар билан бирга, давлатнинг динга бўлган муносабатини белгилаш ва тартибга солишдек муҳим масала турарди. Бу масала шу қадар нозик эдики, 1990-1991 йилларда жамиятда диний эътиқод уйғониш жараёни бошланган, аҳолининг диний билимларга бўлган эҳтиёжини қондириш, мавжуд диний ташкилотларни фаолиятини тартибга солиш билан бирга малакали кадрлар билан таъминлаш эҳтиёжи ва зарурати пайдо бўлган эди. Шундай экан, тадқиқ этилаётган мазкур масала юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг қуйидаги фикрлари кун тартибидаги долзарб масала сифатида ўз аҳамиятини йўқотмаслигини кўриш мумкин: “Биз кўп жойларда жаҳолатга қарши маърифат ташаббуси билан чиқяпмиз. Муқаддас ислом динини никоб қилиб, бошқа кўчаларга кириб кетаётган жоҳил кимсалар бир нарсани тушунмайди ёки тушунишни истамайди. Яъни, ислом фақат нурли ҳаётга, илм-маърифатга, яхшиликка ундейди. Ҳеч қачон хунрезлик, қотиллик, зўравонликка чақирмайди. Ана шу ҳақиқатни тан олмасдан, сохта ғояларга алданиб, заарли оқимларга кириш, террорчи бўлиш – бу Ўзбекистон халқига мутлақо тўғри келмайди” [1].

Шундай экан республикада истиқлолнинг дастлабки йилларидан бошлаб дин ва давлат муносабатларининг асосий субъектларидан масjid ва

мадрасаларнинг қурилишига, мадрасаларнинг фаолиятининг йўлга қўйилишига имкониятлар эшиги очилган эди. Яна бир муҳим масала ушбу масжид ва мадрасаларнинг умумий ҳолати халқнинг эҳтиёжи инобатга олинмаган ҳолда кўпайиб кетаётгани ортидан бошқача бир манзара кўзга ташланди. Буни мустақил Ўзбекистоннинг биринчи муфтийси Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф шундай изоҳлаган эди. Яъни, “Толиби илм бор устоз етишмайди, ўқувчи бор китоб етишмайди, масжид бор имом етишмайди. Бу эса ўз навбатида устозлик савиясида бўлмаганларнинг устозлик қилишига, дарслик тариқасида ёзилмаган китобдан дарслик сифатида фойдаланишга, имомлик лаёқати йўқларнинг имомлик қилишига олиб келди” [2: 16].

Натижада республикада ўзига хос оғир ижтимоий вазият хукм сурди. Мамлакат мустақиллиги билан биргаликда аҳолисининг асосий қисмини мусулмонлар ташкил этган юртимиизда советлар хукмронлиги йилларида унутилган ислом дини анъаналарига қайтиш, ислом динини ўрганишга бўлган эҳтиёж эркинлигига йўл очилганлиги боис, мамлакатда асосан катта ёшдаги аҳоли вакиллари ўртасида ислом динини ўрганишга интилиш жараёни авж олди. Айни пайтда, ушбу интилиш аҳолида ислом динини қўрқўона ўзича ўрганиш, қишлоқ ва маҳаллаларда ислом илмидан тўлиқ саводи бўлмаган айrim кишилар (чаламуллалар) ни ўзига устоз қилиб олиш ёки тенгдошлари орасида динни бошқалардан кўра яхшироқ англайдиган инсонларга диний устоз сифатида эҳтиром кўрсатиш одатий ҳолга айланган эди. Бу йилларда яна бир жараён кузатилдики, бу мамлакат мустақиллиги йўлидаги сиёсий вазиятга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Айrim реакцион кучлар ўзининг атрофига ёш, ғўр, диний саводи бўлмаган ва исломни ўрганишга қизиқиб турган, ўз-ўзидан фанатик бўлган ёшлар орасида исломни турли йўллар билан тарғиб қилиш орқали ниятига эришмоқчи бўлган, муқаддас ислом динини ўзининг экстремистик йўналиши (оқим) таъсири остига олишга тарғиб қилишга уриниш ҳолатлари юз берди.

Эндиғина мустақилликни қўлга киритиб турган республикамизда турли диний оқимларнинг пайдо бўлиши ва айрим нопок кимсаларнинг мазкур жараёндан ўз сиёсий мақсадларига эришишда усталик билан фойданиб қолиш манзараси яққол кўзга ташланган эди.

Ана шундай жараёнларни тартибга солиш, дин ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг замонавий шакли ва усуулларини татбиқ этиш, унинг ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш зарурати етилиб қолган эдики, пировардида 1991 йил 14 июнда “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Конуни қабул қилинди [2]. Шунингдек, 1992 йил 7 марта Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-359-сонли “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳузурида Дин ишлари бўйича комитет ташкил қилиш тўғрисида” ги фармони асосида ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 2 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита фаолиятини ташкил этиш масалалари” 159-сонли қарори қабул қилиниб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича Кўмита фаолияти ташкил этилди [3]. Мазкур Кўмита маслаҳатчилик, экспертлик, назоратчилик ва маълумот бериш вазифаларини бажариш асносида республикамизда ўша даврда мавжуд бўлган исломий таълим муассасаларини адлия вазирлигидан рўйхатдан ўtkазишига кўмаклашиш, фаолиятини конституцион назорат қилиш, норасмий равишида очилган диний таълим муассасаларининг ҳолати ҳамда шартшароитларига баҳо бериш ва бошқа ваколатлар билан шуғулланувчи давлат органи сифатида ўз фаолиятини бошлаган.

1994 йилги маълумотга кўра республикамизда 10 та расмий рўйхатдан ўтган мадраса фаолият кўрсатган. Уларда 2500 дан ортиқ ўғил-қизлар таълим олган. Шунингдек, расмий рўйхатдан ўтмаган лекин фаолият кўрсатаётган 18 та мадрасада 2000 га яқин ўғил-қизларга билим берилган. Мазкур мадрасаларда таълим берадиган 266 мударрисдан 74 нафари яъни 27%

фоизигина маҳсус диний билимга эга мутахассислар бўлган. Бундан ташқари шу йилларда яна 50 га яқин норасмий мадраса, шунингдек 350 дан ортиқ масжидлар қошида ташкил этилган диний таълим берувчи гурӯҳларда ўн мингдан ортиқ турли ёшдаги фуқаролар дин асосларидан бошланғич маълумот олган [4]. Республикада бундан ўрта-маҳсус исломий таълим муассасаларидан (мадрасалар) ташқари 1 та олий маълумотли диний мутахассислар тайёрлайдиган Тошкент ислом институти ҳам фаолиятини бугунга қадар ҳам давом эттириб келмоқда.

Яна бир муаммо масжидлар тизимида эди. Ўзбекистонда 1994 йил I чорак маълумотига кўра 5200 (беш минг)дан ортиқ [5: 35] бўлса, бу ерда хизматда бўлиб турган имом-хатиблар масаласида муаммолар бўлган. Имом-хатибларнинг билими, тажрибаси, бошқа оқимларга нисбатан муносабати, Ўзбекистон Мусулмонлари Идораси (ЎМИ) атрофидаги умумий яқдиликнинг йўқлиги диний ташкилот (ислом) ходимларини аттестациядан ўtkазишни талаб этган. Шу мақсадда қатор тадбирлар ишлаб чиқилиб, Кўмита ЎМИ ва унинг жойлардаги вакилликлари билан ҳамкорликда аттестациядан ўтказиш ишлари бошлаб юборилган.

1998 йил 5 майгача республикада ўрганилган масжидларнинг умумий сони 4030 та бўлгани ҳолда мазкур масжидларда хизматда турган имомлар сони 3892 нафарни ташкил этган. Ушбу имомларнинг аксарияти диний соҳада маълум бир саводи бўлса-да, афсуски, уларни диний илм олганлиги тўғрисида ҳужжати бўлмаган. Зеро, имомларни фуқароларга диний маърифат йўлида хизмат қилиши инобатга олиниб, уларнинг аҳолига дин ақидаларини етказишида юксак масъулият талаб қилинар эди.

Таъкидлаш лозимки, дастлабки йилларда республикадаги бундай муассасалар сони йилдан-йилга ортиб борган. Бироқ ўтказилган аттестация натижалари ва бошқа омиллар сабаб, 1998-1999 йилларда республикада рўйхатдан ўтган масжидлар сони дастлаб 1949 тани ташкил этган бўлса, 1999 йил апрел ойигача 1355 та масжидни тўлиқ рўйхати шакллантирилиб, ушбу

1355 масжид имомлари ўз лавозимиға лойиқ деб топилган. Улардан диний соҳада олий маълумотлилар сони 230 тани ташкил этган. Диний ўртамахсуслари эса 485 тани, қолган 640 таси эса диний соҳадаги фаолияти ва тажрибасига қараб мусулмонлар идораси гувоҳномасига эга бўлган. Ёш жиҳатдан эса 60 ёшгача имомлар 1147 тани, 60-70 ёшдагилар 152 тани, 70 ёшдан ошганлар эса 56 тани ташкил этган [6: 39].

Шунингдек, 1991-1997 йилларда мамлакатда олий диний маълумотга эга бўлган имомлар 4000 та масжид хисоби билан 1.6 фоизни ташкил этиб, ўрта маҳсус диний маълумотга эга имомлар эса 2.7 фоиз бўлган. Ёш жиҳатдан 60 ёшдан ошган имомлар 47.5 фоиздан иборат эди.

Асосий эътибор ходимларнинг билим даражасини оширишга қаратилган. Бунинг натижасида, 1997-2000 йиллар ичida Тошкент ислом университети (ТИУ) да имомлар учун ташкил этилган доимий ўкув-малака ошириш курслари, ўтказилган аттестация ва ротация натижаларига кўра олий диний маълумотга эга бўлган имомлар 22.5 фоизга, ўрта маҳсус таълимга эга имомлар нисбати 47.5 фоизга етказилган, ёши 60 дан юқори имомлар миқдори 10 фоизга келтирилган [7: 44]. Уч йил ичida бундай миқдорга келганлигини асосий сабабларидан бири масжидларни қисқариши ҳам бўлган.

Юқорида келтирилган маълумотларни таҳлил этиш асосида мустақил Ўзбекистон тарихида исломий таълим муассасалари фаолияти тарихини 3 даврга бўлиш мумкин. *Биринчи давр* – 1991-1998 йилларни ўз ичига олади; *Иккинчи давр* – 1999-2016 йиллар; *Учинчи давр* – 2017-2021 йиллардир. Мазкур даврлаштиришни 3 босқичли қилиб ўрганишнинг асосий сабаби, республикамиизда дин ва давлат муносабатлари билан боғлиқ вазиятда “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида” ги қонунинг, ушбу даврлар оралиғида, 3 маротаба янги таҳрирда қабул қилиниши билан изоҳланади. Ҳар бир давр мобайнида, унинг хусусиятидан келиб мукаммаллашиб, давлат ва дин ўртасидаги, давлат ва диний ташкилотлар,

фуқароларнинг диний эътиқоди билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиш мустаҳкамланиб борганлигини, шунингдек ҳалқаро ҳуқуқий норма ва стандартларга мос тарзда қўлланилганлигини кўриш мумкин.

Исломий диний ташкилотлар фаолиятининг *биринчи даври* хусусида хулоса қиласиган бўлсак, диний таълимда таҳсил олувчиларнинг қамрови кўпчиликни ташкил қилишига қарамасдан, уларнинг фаолиятида намозгоҳи, ўқув бинолари, хужралари, таҳоратхона, ётоқхона, кутубхона фаолияти, талабаларнинг ижтимоий турмуш шароитлари, шунингдек, мударрисларининг маълумот даражаси исломий таълим муассасалари талабларига жавоб бермаган. Исломий таълим муассасалари муассиси ҳисобланган Ўзбекистон Мусулмонлари Идораси томонидан муассасаларни маблағ билан таъминлаш масаласида камчиликлар мавжуд бўлган, яъни, улар маблағ билан етарлича таъминланмаган. Мударрисларнинг маошлари етарли бўлмаган. Мударрисларнинг ва имомларнинг малакасини ошириш йўлга қўйилмаган. Талабаларни адабиётлар билан таъминлаш, айниқса, диний адабиётлар масаласида (қуръон, ақоид, фикҳ, ҳадисга оид китоблар) муаммолар бўлган, мавжуд адабиётлар талабалар эҳтиёжи учун етарли ададда бўлмаган. Чет элдан келтирилган китобларни қайта экспертизадан ўтказиш зарур бўлган. Мадрасалар ўқув фаолиятида гуруҳ журналлари, талабаларнинг рейтинг дафтарчаларини юритиш йўлга қўйилмаган ёки йўлга қўйилган бўлса-да, тўғри ва тартибли бўлмаган. Исломий таълим муассасаларига талабалар қабули бўйича стандартлар ишлаб чиқилган бўлсада, бу тизимли равишда йўлга қўйилмаган. Ўқув режа бўйича диний ва дунёвий фанларнинг нисбатида диний фанларнинг улуши кўп бўлган. Шу муносабат билан норасмий равишда тартибсиз фаолият кўрсатиб келаётган мадрасаларни тартибга солиш, буларни давлат аттестациясидан ўтказиш, маҳсус ўрта диний ва дунёвий ўқув юрти сифатида рўйхатдан ўтказиш, уларга лицензия бериш, мазкур фаолиятни мутасадди вазирлик ва

қўмиталарнинг назорати остида амалга ошириш масалалари кун тартибига чиқкан.

Шунинг учун *иккинчи босқичда* масжид ва мадрасалар ислом дини ташкилотларининг ададига қараб, яъни эҳтиёжга қараб қисқартириш масаласи, уларни янги низом, дастурлар, замонавий бино ва яхши шартшароитлар билан таъминланиши ҳамда таълим-тарбия олишлари тизими жорий қилинган. Диний таълимга қизиқиш ортиб борган бироқ мадрасаларнинг асосий вазифаси диний мутахассис кадрлар тайёрлаш бўлғанлиги учун кўплаб фуқароларнинг диний таълимга бўлган эҳтиёжини қондира олмаган. Имомларнинг малакасини оширишга эътибор қаратила бошланган. Иккинчи босқич даврида масжидлар қурилишига жойлардан кўплаб аризалар келиб тушсада, диний ташкилот очишга руҳсат олиш мураккаблигича қолган.

З босқичда нафақат дин ва давлат муносабатлари соҳасида, балки ислом дини ривожи, диний кадрларни тайёрлашда Янги Ўзбекистонда янги маърифий тизим шаклланди. Давлатнинг диний соҳада олиб бораётган ишлари янги стратегия ва ислохотларнинг асосий устувор йўналишларидан бирига айлантирилди. Учинчи ренессанс пойдеворини яратишида диний соҳа кадрларига эътибор кучайтирилди. Давлат идораларининг диний идораларига уламолар фаолиятига, соҳа кадрларларига нисбатан эътибор янги босқичга кўтарилиди. Мадрасалардаги қабул квоталари оширилиб, эҳтиёж юқорилиги учун оз сонли кадрларнинг юқори танлов асосида қабул қилиш параметрлари тартибга солиниб, асосан сифатли кадрларни тайёрлашга катта эътибор қаратилди. Замонавий масжидлар қурилди, кўплаб масжидлар қайта реконструкция қилинди. Диний ташкилот очишида енгилликлар яратилиб, унинг ҳуқуқий базаси такомиллашди. Имом хатибларни малакасини ошириш тизими такомиллаштирилиб, турли ислом илми марказлари фаолияти йўлга қўйилди. Диний таълимга эҳтиёжни қондириси мақсадида жойларда “Қуръони карим ва тажвид илми” ва “Араб тили” ўргатиши бўйича курслар

очила бошлади. Янги замонавий масжид ва замонавий исломий таълим муассасалари қурилиб, фойдаланишга топширилди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг соғлигини асраш – давр талаби” мавзусидаги анжумандада сўзлаган нутки <https://president.uz/uz/lists/view/649>
2. Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Ихтилофлар: сабаблар, ечимлар. – Т.: “Хилол-нашр”, 2019
3. Ўзбекистон Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1991 йил №8. 186-модда.
4. <https://lex.uz/docs/771104> Мазкур қарор Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 23 апрелдаги 196-сонли «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита фаолиятини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ ўз кучини йўқотган.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архиви (бундан кейин - ЎзРПАА) 975-жамғарма, 20-рўйхат, 81-йиғма жилд
6. ЎзРПАА 975-жамғарма, 26-рўйхат, 539-йиғма жилд
7. Ўзбекистон Миллий архиви 37-жамғарма, 1-рўйхат, 8030-йиғма жилд.

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАДБИРКОРЛИК МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНИШИННИНГ ИЖТИМОИЙ, МАДАНИЙ ВА ТАРИХИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Ғаниев Б.С.

*ФарДУ кафедра мудири, ф.ф.д.,
mr.ganiev76_fsu@inbox.ru*

Аннотация: Мазкур мақолада Ўзбекистонда тадбиркорлик ривожлантиришида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг аҳамияти ва тадбиркорлик маданиятини ошириши тажрибаси илмий-фалсафий таҳлил қилинган. "Тадбиркорлик маданияти" тушунчаси бир қатор *mobil*, бекарор тоифаларга киритилган. Уишу концепция касбий маданиятни тавсифлайди ва ўз навбатида ўзини ижтимоий-иктисодий соҳа билан бөлгик бўлган ҳодиса сифатида намоён қиласди.